

Ülviyyə Məmməd Qızı Bayramova
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant
E-mail: bayramovaulviyye3@gmail.com

OTRA ƏSRƏR DÖVRÜ ŞİRVANŞAHLAR SARAY KOMPLEKSİNDƏN AŞKARLANAN MADDİ MƏDƏNİYYƏT NÜMUNƏLƏRİ

Açar sözlər: Orta əsrlər, Şirvanşahlar dövləti, maddi mədəniyyət, saray kompleksi, arxeoloji tapıntılar, muzey kolleksiyası.

Şirvanşahlar saray kompleksi orta əsrlər dövrü Yaxın Şərqi ən görkəmli tarixi və memarlıq abidələrindən hesab olunur. Bakının mərkəzində, İçərişəhər tarixi məkanında yerləşən saray kompleksi XV əsrdə Şirvanşahlar dövlətinin hökmdarı Şirvanşah I İbrahim Xəlilullahın zamanında inşa edilmişdir.

VI əsrdən başlayaraq XVI əsrə qədər mövcud olmuş Şirvanşahlar dövləti yalnız Şirvanın deyil, eləcə də bütün Azərbaycanın mədəni, ictimai-iqtisadi və siyasi inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Şirvanşahlar saray kompleksinə quruluşuna və memarlıq üslubuna görə bir-birindən fərqlənən bir sıra möhtəşəm tikililər; Xan sarayı, Minarəli şah məscidi, Şirvanşahlar türbəsi, Murad qapıları, Divanxana, Seyid Yəhya Bakuvi türbəsi, Key-qubad məscidinin qalıqları, Şah hamamı və ovdanlar daxildir.

1957-ci il aprelin 23-də Saray kompleksi Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 206 sayılı sərəncamı ilə qoruq elan edilmişdir. 1967-ci il ildə isə Dövlət-Tarixi memarlıq qoruğu elan edildi. Lakin saray kompleksinin muzey kimi fəaliyyəti 1964-cü il yanvar ayının 3-dən başlamışdır. Məhz bu tarixdə Nazirlər Sovetinin 3 sayılı sərəncamına əsasən qoruq-muzey elan edilmişdir. 2000-ci ildə isə bu unikal memarlıq əsəri Bakının qala divarları ilə əhatələnmiş tarixi hissəsi – İçərişəhər və Qız qalası abidəsi ilə bərabər UNESCO-nun Ümumdünya irs siyahısına daxil edildi.

Hal-hazırda Şirvanşahlar saray kompleksi Dövlət-Tarixi memarlıq qoruq-muzeyində 42556 maddi mədəniyyət nümunəsi saxlanılır. Bunlardan 22690 nümunə əsas fond da yerləşir. Ən unikal kolleksiyalar isə tətbiqi sənət, fotoşəkillər, qrafika sənəti, numizmatika və arxeoloji materiallarla bağlı olan tapıntılardır. Tətbiqi sənətlə bağlı 1400 ədəd, fotoşəkillərlə bağlı 4284 ədəd, qrafik nümunələr 1562 ədəd, numizmatik materiallar 2019 ədəd, 4600 ədəd isə arxeoloji materiallardır. Şirvanşahlar qoruq-muzeyinin mərkəzində, daha dəqiq desək orta həyatında epigrafiya abidələri olan Bayıl daşları sərgilənir. Bu daşlar suyun altında qalmış Bayıl qalasının qalıqları hesab olunur. Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, Bayıl qalası 1234-cü ildə Şirvanşah III Fəriburzun göstərişi ilə tikilmişdir. Bu yazılı daşları ilk dəfə 1861-ci ildə Xəzər dənizində tədqiqat işləri aparan dəniz ekspedisiyasının rəisi A.S. İvantsev aşkar etmişdir. 1939-1969-cu illər ərzində 700-ə qədər belə daşlar suyun altından çıxarılmışdır.

*“Xəzər arxeoloji ekspedisiyası”nın aşkarladığı
Bayıl qalasına aid daş kitabələr*

Daşların üzərində müxtəlif canlıların təsvirləri verilmişdir. Bunlar əsasən pələng, dəvə, öküz, quş və insan başlı təsvirlərdir. Bu təsvirlər sfinks-aslan bədənli insan başlı qanadlı məxluq, qrifon-qartal başlı aslan bədənli məxluq və vaq-vaq-gövdəsi ağac budaqlarından canlıların baş hissəsi asılmış təsvirlərdir. Bundan başqa sarayda İçərişəhər və Şirvan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunan müxtəlif məişət əşyaları XII-XV əsrlərə aid sikkələr, XV əsrə aid olan musiqi alətləri sərgilənir. Həmçinin eksponatlar içərisində sonrakı dövrlərə aid qadın kostyumları və əl işləri, XIX əsrə aid Şamaxı xalçaları və XVII əsrdə Bakıda toxunmuş xalça saxlanılır. Şirvanşahlar sarayının şərq hissəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı düzbucaqlı bina divarlarının bünövrəsi ilə yanaşı su və təsərrüfat quyuları, üzə çıxarılmışdır. Çoxlu sayda şirli və şirsiz qabların fraqmentləri tapılmışdır. Bunların içərisində daha çox üzəri müxtəlif rəsmlərlə bəzədilmiş polixrom və monoxrom naxışlı qablar üstünlük təşkil edir. Bunlar daha çox cam, kasa, boşqab və bardaq tipli qablardır. Çoxlu sayda daş kirkirə aşkara çıxarılmışdır. Şirvanşah adından zərb edilmiş sikkələr, mis və dəmir əşyalar, şüşə və fayans məmulatları və s. tapılmışdır. Aşkar olunan mis və gümüş sikkələr orta əsrlərdə Bakının Azərbaycanın digər şəhərləri və qonşu ölkələrlə geniş ticarət əlaqələri olduğunu təsdiq edir. Bununla yanaşı qazıntı işləri saray kompleksi daxilində, saray xidmətçilərinin yaşadıkları sahədə də aparılmış, qazıntılar zamanı böyük ölçülü gil çiraq, əl dəyirmanının alt daşı, şirli və şirsiz qab parçaları aşkar edilmişdir. Buradan aşkar olunan maraqlı tapıntılardan biri də üzərində ərəb əlifbası ilə sahibinə xoşbəxtlik diləyən yazı həkk olunmuş kasadır. Aşkar olunan digər oxşar kasanın dibində isə bitki və quş rəsmlərindən ibarət naxış vardır. Bu ərazidən 24 mis sikkə tapılmışdır. [О.Ш.Исмизаде; Н.В.Минкевич-Мустафаева; Ф.А.Ибрагимов, 1970: 398-399]. Eyni zamanda sarayın yuxarı həyətidə aşkar olunan kuzə boğaz formasına görə Yaloylutəpə mədəniyyətinə (e. ə. III-I əsrlər) oxşarlıq təşkil edir. Bakı şəhərinin qərar tutduğu təpənin zirvəsindəki köhnə qalada, Şirvanşahlar sarayını ərazisində arxeoloji qazıntılar zamanı böyük sayda saxsı qab fraqmentləri və orta əsr şəhərinin sıx əhali yaşayan məhəllələrində tikililərin və evlərin qalıqları aşkar edilmişdir. [В.Н.Левиатов, 1948: 93].

Şirvanşahlar sarayından aşkarlanmış
orta əsrlərə aid şirli saxsı qab

Şirvanşahlar sarayından aşkarlanmış
minalı min qazan

Şirvanşahlar sarayının həyatində Dərviş türbəsi yaxınlığında aparılan arxeoloji qazıntılar, həmin sahədə başqa tikililərə aid olan divar qalıqları, qazıntı zamanı Səlcuq və Şirvanşahlar dövlətləri tərəfindən kəsilmiş mis pullara əsasən, buradakı qədim təbəqənin XI-XII əsrlərə aid olduğu və Dərviş türbəsinin Şirvanşahların saray kompleksindən xeyli əvvəl tikildiyi müəyyən olunmuşdur.

Tədqiqatçılar 1920-ci ilin iyununda Şirvanşah I Xəlilullahın sarayında yaşamış Seyid Yəhya Bakuvinin məqbərəsində rəngli naxışlarla bəzədilmiş sarı rəngli nəlbəki aşkar etdilər. Digər qablar arasında neft lampaları-çıraq da tapıldı. 1932-1949-cu illərdə Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun əməkdaşları Şirvanşahlar sarayı adlanan tikililər kompleksinə bitişik ərazidə qazıntılar apararkən qədim su mənbəyi və anbarı yığılmış qrunt və bulaq sularını, həmçinin bünövrəsi müxtəlif formada daş hörgü ilə saray konstruksiyaları ilə örtülmüş əvvəlki tikililəri saxlamaq üçün nəzərdə tutulmuş ovdan aşkar etmişlər. Eyni zamanda saray binasının mərkəzində və ona bitişik güney-şərq otaqlarında daha əski böyük bir tikintinin kütləvi özülləri və divarlarının qalıqları aşkar edilmişdir. Qazıntılar göstərmişdir ki, Şirvanşahlar sarayı kompleksi Azərbaycanda bütün saray tikililərinin içərisində ən erkən orta əsr tikililərindən biridir [O.Буланова, 2018:1]. Ümumiyyətlə Şirvanşahlar saray kompleksi ərazisində Azərbaycan Tarixi Muzeyi tərəfindən 1924-25, 1938-39, 1945-46-cı illərdə genişmiqyaslı arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır.

1938-1939-cu illərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar Şirvanşahlar saray kompleksinin Abşeron tipli adi yaşayış evlərinin olduğu yerdə, yəni daha əskilərdən məskunlaşmış bir ərazidə tikildiyini göstərir. Buradakı bir ev qalıqlarının döşəməsi altından XII-XIII əsrlərə aid xeyli sayda arxeoloji materiallar əldə edilmişdir. Xüsusən də sarayın həyatından tapılmış metal çıraq görkəminə görə çox böyük maraq doğurmuşdur. Bu tunc zoomorf tipli çarəğin həm gövdəsi, həm də lüləsinin üzərində başdan-başa müxtəlif formalı heyvan fiqurları təsvir olunmuşdur. Həmin dövrdə bu cür çaraqlar yüksək təbəqəyə mənsub şəxslər tərəfindən istifadə olunurdu. Eyni zamanda sarayın həyatindəki qazıntılar zamanı quyudan aşkar olunmuş metal şamdan diqqəti

cəlb edir. Şamdan döymə üsulu ilə mis təbəqədən hazırlanmışdır. Xarici görünüş etibarlı ilə çox gözəl hazırlanmış bu şamdan orijinal quruluşa malik olub əsasən XII-XIII əsrlərin əvvəllərinə aid edilir.

İçərişəhərin müxtəlif sahələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı orta əsr Bakısında çörək bişirilməsi üsulunu öyrənməyə imkan verən çoxlu sayda təndir aşkar edilmişdir. Arxeoloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, Azərbaycanda və Cənubi Qafqazda çörək bişirmək üçün təndirlər, yəqin ki, Eneolit dövründə meydana gəlmiş və sonralar təkmilləşdirilmişdir. Belə təndirlərdən biri sarayın şərq tərəfindəki XIV-XV əsrlər təbəqəsində aşkar edilmişdir. Bünövrəsinin diametri 1,5 m ölçüdə olan təndirə İçərişəhər ərazisində ilk dəfə idi ki, rast gəlinirdi.

Şirvanşah I Xəlilullahın
adından Şamaxıda
kəsilmiş sikkə
(Azərbaycan Tarix Muzeyi)

Şirvanşah Fərrux Yasarın
adından kəsilmiş sikkə
(Azərbaycan Tarix Muzeyi)

II Məhəmməd ibn Yəzidin
adından kəsilmiş sikkə

Arxeoloji qazıntılar zamanı Dərviş türbəsi ətrafında daha çox zəngin materiallar aşkar olunmuşdur. Xüsusən də Səlcuq və Şirvanşahlar dövləti tərəfindən kəsilmiş mis pulların aşkar olunması burada yerləşən qədim təbəqənin XI-XII əsrlərə aid olduğunu və Dərviş türbəsinin Şirvanşahlar saray kompleksindən daha erkən tikildiyini sübut edir [K.İbrahimov, 2010:37]. Şirvanşahlar saray kompleksinin arxeoloji cəhətdən öyrənilməsi məlumdur ki, görkəmli tədqiqatçı-alimlər, arxeoloqlar – E.A.Paxomov, Ö.Ş.İsmizadə, S.M.Qaziyev, V.N.Leviatov, F.Ə.İbrahimov və başqaları tərəfindən həyata keçirilmişdir. Belə arxeoloji qazıntılardan biri 1939-cu ildə aparılmış və qazıntının nəticəsi olaraq XI-XII əsrlərə aid mədəni təbəqə aşkar edilmişdir. Mədəni təbəqədən *XII əsrin sonu- XIII əsrin əvvəllərinə şamil olunan şirvanşah kəsranilərə məxsus sikkələr və keramika məmulatları tapılmışdır. Lakin 1939-cu il arxeoloji qazıntılarının ən mükəmməl tapıntısı Şirvanşahlar saray kompleksinə aid olan qədim hamam olunmuşdur. Hamam saray kompleksi sahəsindən aşkar olunan ən böyük maddi mədəniyyət nümunəsi hesab olunur. Ehtimal olunur ki, hamam XV əsrdə inşa edilib və saraya aiddir* [Л.С.Бретаницкий, 1966:554].

1953-cü ildə tikilinin bir hissəsi təmizlənmiş, 1961-ci ildə isə konservasiya edilmişdir. Onun günümüzə qədər salamat qalmış divarlarına baxdıqda məlum olur ki, hamama daxil olan bütün otaqların üstü gümbəzlə örtülü olmuş və gümbəzdə olan dəşiklərdən isə içəriyə işıq düşmüşdür. Bu cür hamam sistemi Bakı-Abşeron memarlıq məktəbi üçün tipik xarakter daşıyır. Hazırda saray hamamı geniş arxeoloji kompleks kimi sərgilənir.

1939-cu ildə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunan Şirvanşahlar saray kompleksinə aid hamam

Ümumiyyətlə Şirvanşahlar saray kompleksi ərazisində aparılan arxeoloji qazıntı işləri Bakı şəhərinin orta əsrlər dövrü tarixinin öyrənilməsi baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Buradan aşkar olunan müxtəlif maddi mədəniyyət nümunələri orta əsr Bakısının ictimai-mədəni həyatında böyük bir canlanma olduğunu, xüsusən də şəhərsalma mədəniyyətinin yüksək sürətlə inkişaf etdiyini göstərir.

Şirvanşahlar saray kompleksi yüz illərdir ki, xalqımızın tarixini, mədəniyyətini, memarlığını, özündə əks etdirən ümummillə simvola çevrilmiş, dövrün tarixi hadisələrini öz daş yaddaşına həkk edə bilmişdir. Bu gün bizim qarşımızda duran ən ümdə məsələlərdən biri qədim İçərişəhərin, onun möhtəşəm tarixi və memarlıq abidələrinin, Şirvanşahlar saray kompleksinin tarixinin yüksək səviyyədə öyrənilməsini gündəmə gətirmək və ölkəmizin nə qədər qədim və zəngin bir tarixə malik olduğunu bəşəriyyətə sübut etməkdir.

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanın orta əsrlər dövrünə aid möhtəşəm memarlıq abidəsi olan Şirvanşahlar saray kompleksi ərazisində uzun müddət aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxan maddi mədəniyyət nümunələrindən bəhs olunur. Bu tapıntıların təhlili saray ərazisində mövcud olmuş yaşayışın ardıcılıq dinamikasını izləməyə imkan verir. Eyni zamanda dulusçuluq və metalışləmə kimi sənət sahələrinin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini göstərir. Şirvanşahlar saray kompleksi orta əsrlər dövrü memarlıq abidələri içərisində nadir abidələrdən hesab olunur. Onun unikallığı məhz kompleks olaraq özündə bir çox elementləri birləşdirməsidir. Sarayın tədqiqi tarixşünaslığın müxtəlif aspektlərdən təhlilinə imkan verir. Dövlətçilik tarixi, ictimai-fikir, mənəvi mədəniyyət, sənətkarlıq və başqa istiqamətlər maddi mədəniyyət nümunələrində öz əksini tapır. Bütün bunlar orta əsr Bakı şəhərinin kompleks şəkildə öyrənilməsi üçün zəngin baza rolunu oynayır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Aşurbəyli S.B. «Şirvanşahlar dövləti». Bakı. Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2006 -650 s.
2. İbrahimov K. « Bakının arxeoloji öyrənilmə tarixi» Elm və həyat jurnalı. 2010 №1.səh 1
3. Fətullayev Ş. “Bakının memarlıq ensiklopediyası” Bakı. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı. -2013. 528 s.
4. Буланова О. «Археологические тайны Бакинской крепости». статья. Эхо- №91.с-1
5. Исмизаде О. Ш; Минкевич-Мустафаева Н; Ибрагимов Ф.А. «Раскопки в г.Баку» А.О. 1970 г. М 1971 с. 398-399.
6. Qiyasi C. Nizami dövrünün memarlıq abidələri. Bakı, 1991. 256 s.
7. Левиатов В.Н. « Об археологических раскопках в 1946 г. В Баку» Изв. А.Н. Азерб. ССР 1948 г. № 8 с. 93
8. Əliyeva R.Ş., Bədəlov E.S. «Abşeronda məskunlaşma və memarlıq.» Bakı, 2016. 266 s.
9. Göyüşov R. «Azərbaycan arxeologiyası» Bakı, Işıq, 1986. 186 s.
10. Ибрагимов Т. «Дворец Ширваншахов» Баку, 2013. 594 s.
11. Ашурбейли Сара. «История города Баку» Период средневековья. Азернешр Баку, 1992.стр 408.

Ульвия Мамед Гызы Байрамова **ОБРАЗЦЫ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ, ВЫЯВЛЕННЫЕ В** **ДВОРЦОВОМ КОМПЛЕКСЕ ШИРВАНШИ СРЕДНЕВЕКОВЫХ** **ВЕКОВ**

Резюме: В статье рассматриваются примеры материальной культуры, выявленные в ходе многолетних археологических раскопок дворцовом комплексе Ширваншахов, являющемся великолепным памятником архитектуры средневекового периода Азербайджана. Анализ этих находок позволяет проследить динамику жизни, существовавшей на дворцовой территории. В то же время это показывает, что такие области искусство, как гончарное дело и обработка металлов, развиваются на высоком уровне. Дворцовый комплекс Ширваншахов считается одним из редких памятников архитектуры средневекового периода. Его уникальность заключается в сложном сочетании множества элементов. Изучение дворца позволяет проанализировать историографию с разных сторон. История империализма общественного мнения, духовной культуры, ремесел и других направлений отражены в примерах материальной культуры. Все это служит богатой базой для всестороннего изучения средневекового города Баку.

Ключевые слова: Средневековье, Государство Ширваншахов, материальная культура, дворцовый комплекс, археологические находки, музейная коллекция

Ulviyya Mammad gizi Bayramova

SAMPLES OF MATERIAL CULTURE REVEALED IN THE SHIRVANSHA'S PALACE COMPLEX OF THE MEDIEVAL CENTURIES

Summary: The article discusses the examples of material culture revealed during the longterm archaeological excavations in the Shirvansahs palace complex, which is a magnificent architectural monument of the medieval period of Azerbaijan. The analysis of these finds allows us to follow the dynamics of the sequence of living that existed in the palace grounds. At the same time, it shows that art fields such as pottery and metalworking developed at a high level. The palace complex of the Shirvansahs is considered one of the rare monuments of the medieval period. Its uniqueness lies in the complex combination of many elements. The study of the palace allows the analysis of historiography from different aspects. The history of imperialism, public opinion, spiritual culture, crafts and other directions are reflected on the example of material culture. All this serves as a rich base for a comprehensive study of the medieval city of Baky.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.09.2023